QANUN № 02 (376), 2026, s. 131-136

Baxşiyeva Humay Akif qızı,
Bakı Dövlət Universitetinin Hüquq fakültəsinin Beynəlxalq ümumi hüquq kafedrasının magistrantı
E-mail: humaybakhshiyeva@gmail.com

UOT 341.1
DOI: https://doi.org/10.30546/2218-9130.043.2026.562

MÜSTƏQİLLİKDƏN ƏVVƏL VƏ SONRA AZƏRBAYCAN–İRAN BEYNƏLXALQ-HÜQUQİ ƏMƏKDAŞLIĞININ MÜQAYİSƏLİ TARİXİ TƏHLİLİ

Açar sözlər: *Azərbaycan–İran münasibətləri, beynəlxalq hüquq, ikitərəfli əməkdaşlıq, SSRİ-İran münasibətləri, tarixi transformasiya, müstəqillik dövrü.*

Ключевые слова: *Азербайджано-иранские отношения, международное право, двустороннее сотрудничество, отношения СССР-Иран, исторические преобразования, период независимости.*

Keywords: *Azerbaijan–Iran relations, international law, bilateral cooperation, USSR-Iran relations, historical transformation, independence period.*

Müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində dövlətlərarası əməkdaşlığın formalaşması və inkişafı tarixi, siyasi və hüquqi amillərin qarşılıqlı təsiri ilə müəyyən olunur. Xüsusilə, eyni coğrafi məkanda yerləşən və ortaq tarixi-mədəni bağlara malik dövlətlər arasında münasibətlərin təkamülü regional sabitlik və təhlükəsizlik baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan Azərbaycan və İran arasında mövcud olan əlaqələr Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq regionunun beynəlxalq-hüquqi mənzərəsinin formalaşmasında xüsusi yer tutur.

Azərbaycan–İran münasibətləri uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş, lakin bu münasibətlərin mahiyyəti 1991-ci ildə Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra keyfiyyətcə yeni mərhələyə keçmişdir. Müstəqillikdən əvvəl Azərbaycan beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti kimi çıxış etmədiyindən İranla əlaqələr əsasən SSRİ–İran münasibətləri kontekstində həyata keçirilmişdir. Bu isə ikitərəfli hüquqi əməkdaşlığın məzmununu və istiqamətlərini məhdudlaşdırmışdır.

Müstəqillik dövründən sonra isə Azərbaycan və İran arasında münasibətlər suveren bərabərlik, daxili işlərə qarışmamaq və qarşılıqlı hörmət prinsiplərinə əsaslanan beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq formasında inkişaf etməyə başlamışdır. Diplomatik münasibətlərin qurulması, ikitərəfli müqavilə-hüquqi bazasının formalaşdırılması, regional təhlükəsizlik, enerji, nəqliyyat və Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı məsələlər bu əməkdaşlığın əsas istiqamətlərini təşkil etmişdir.

Bu baxımdan, mövzunun tədqiqi müstəqillikdən əvvəlki və sonrakı dövrlərdə Azərbaycan–İran beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığının xüsusiyyətlərini müqayisəli şəkildə araşdırmaq, münasibətlərin inkişaf dinamikasını müəyyənləşdirmək və regionda mövcud geosiyasi proses-

lərin hüquqi aspektlərini təhlil etmək baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Araşdırmanın aktuallığı ondan ibarətdir ki, Azərbaycan–İran münasibətləri təkcə ikitərəfli əməkdaşlıq çərçivəsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda regional və beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə birbaşa təsir göstərən mühüm amillərdən biri kimi çıxış edir. Hər iki dövlətin geostrateji mövqeyi, enerji resursları, nəqliyyat dəhlizləri üzərində yerləşməsi və Xəzər hövzəsinə çıxışı onların beynəlxalq-hüquqi münasibətlərinin beynəlxalq hüquqi və siyasi diskursun predmetinə çevrilməsini şərtləndirir. Bu xüsusiyyətlər Azərbaycan–İran əməkdaşlığının hüquqi mexanizmlərinin daha dərindən öyrənilməsini zəruri edir.

Müstəqillikdən sonrakı dövrdə Azərbaycan xarici siyasətində balanslaşdırılmış və çoxtərəfli əməkdaşlıq strategiyası həyata keçirmiş, İranla münasibətlərin inkişafında suveren bərabərlik, ərazi bütövlüyü və daxili işlərə qarışmamaq prinsiplərinə istinad etmişdir. Bu münasibətlər qarşılıqlı maraqlar əsasında iqtisadi əməkdaşlıq, sərhəd təhlükəsizliyi, gömrük və tranzit məsələləri, energetika layihələri, humanitar və mədəni əlaqələr kimi müxtəlif sahələri əhatə etmişdir. Eyni zamanda tərəflər arasında imzalanmış bir sıra ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr hüquqi əməkdaşlığın institusional əsaslarını formalaşdırmışdır.

Azərbaycan–İran beynəlxalq-hüquqi münasibətləri dinamik və mərhələli xarakter daşımışdır Regionda mövcud olan siyasi gərginliklər, qlobal və regional aktorların geosiyasi maraqları, Ermənistan–Azərbaycan münaqişəsi, Xəzər dənizinin hüquqi statusu ilə bağlı uzunmüddətli mübahisələr və ideoloji fərqliliklər əməkdaşlığın inkişafına həm stimullaşdırıcı, həm də məhdudlaşdırıcı təsir göstərmişdir. Bu faktorlar ikitərəfli münasibətlərin zaman-zaman dəyişkən xarakter almasına səbəb olmuşdur.

Mövzunun müqayisəli tarixi yanaşma əsasında araşdırılması müstəqillikdən əvvəlki asılı münasibətlər modeli ilə müstəqillikdən sonrakı suveren və bərabərhüquqlu əməkdaşlıq modelini qarşılaşdırmağa imkan verir. Bu yanaşma vasitəsilə Azərbaycan–İran münasibətlərində beynəlxalq hüququn rolunun necə dəyişdiyini, hüquqi mexanizmlərin hansı mərhələlərdən keçdiyini və dövlət maraqlarının formalaşmasında hansı amillərin həlledici olduğunu müəyyən etmək mümkündür.

Mövzunun tədqiqi yalnız tarixi hadisələrin xronoloji təsviri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda iki ölkə arasında beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığın inkişaf meyillərinin elmi əsaslarla qiymətləndirilməsinə, mövcud problemlərin və gələcək perspektivlərin müəyyənləşdirilməsinə xidmət edir. Bu isə Azərbaycan–İran münasibətlərinin regional sabitlik və qarşılıqlı etimad mühitinin möhkəmləndirilməsi baxımından əhəmiyyətini daha aydın şəkildə ortaya qoyur

Azərbaycan–İran münasibətlərinin formalaşmasında 1918–1920-ci illəri əhatə edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü qısa zaman intervalı olsa da, mühüm tarixi və hüquqi əhəmiyyətə malik mərhələ kimi qiymətləndirilə bilər. Həmin dövrdə Azərbaycan müstəqil beynəlxalq hüquq subyekti kimi çıxış etməyə başlamış və qonşu dövlətlərlə, o cümlədən İranla əlaqələrin qurulmasına cəhd göstərmişdir. Lakin AXC-nin mövcudluğunun qısa sürməsi, regionda davam edən hərbi-siyasi qeyri-sabitlik və böyük dövlətlərin təsiri bu münasibətlərin tam şəkildə formalaşmasına imkan verməmişdir.

AXC dövründə Azərbaycan–İran əlaqələri əsasən diplomatik tanınma, sərhəd təhlükəsizliyi və ticarət münasibətlərinin qurulması istiqamətində məhdud təşəbbüslərlə xarakterizə olunmuşdur. İran Azərbaycanın müstəqilliyini rəsmi şəkildə tanımaq məsələsində ehtiyatlı mövqe tutmuş, bu isə ikitərəfli münasibətlərin hüquqi əsaslarının genişlənməsini ləngitmişdir. Bu-

nunla yanaşı, tərəflər arasında diplomatik nümayəndəliklərin yaradılması ilə bağlı danışıqlar aparılmış, məhdud diplomatik və siyasi təmaslar həyata keçirilmişdir.

Həmin mərhələdə beynəlxalq hüquqi əməkdaşlıq daha çox formalaşma mərhələsində olmuş və institusional xarakter daşımamışdır. AXC hökumətinin əsas prioriteti dövlət müstəqilliyinin qorunması, beynəlxalq tanınmanın əldə edilməsi və daxili sabitliyin təmin edilməsi olduğundan, İranla münasibətlər strateji tərəfdaşlıq xarakteri almamışdır. Eyni zaman da, bölgədə Osmanlı imperiyası, RSFSR kimi güclərin maraqları Azərbaycan–İran münasibətlərinin inkişafına birbaşa təsir göstərmişdir [2, s. 677].

Bu baxımdan AXC dövrü Azərbaycan–İran beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığında institusional baxımdan təşəkkül tapmış mərhələ kimi xarakterizə edilə bilmədiyi üçün daha çox gələcək dövlətlərarası əlaqələrin ilkin siyasi-hüquqi təməlini qoyan mərhələ kimi qiymətləndirilə bilər. Sonrakı sovet dövründə bu münasibətlər tamamilə fərqli siyasi sistem daxilində davam etmiş, yalnız Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra AXC dövründə irəli sürülmüş suverenlik, bərabərhüquqluluq və milli maraqlar prinsipləri praktiki tətbiq imkanları əldə etmişdir.

AXC dövründən sonra Azərbaycanın sovetləşdirilməsi ilə müstəqil xarici siyasət həyata keçirmək səlahiyyəti tamamilə aradan qalxmış və İranla münasibətlər artıq müstəqil dövlətlərarası əlaqələr kontekstində deyil, SSRİ-nin vahid xarici siyasət xətti çərçivəsində həyata keçirilmişdir. Bu mərhələdə Azərbaycan–İran münasibətləri müstəqil dövlətlərarası hüquqi münasibətlər xarakteri daşımamış, hüquqi və diplomatik qərarların qəbulu birbaşa Moskva tərəfindən müəyyən edilmişdir. Nəticə etibarilə Azərbaycan faktiki olaraq beynəlxalq hüququn subyekti statusunu itirmiş, İranla əlaqələrdə yalnız ittifaq respublikası statusunda inzibati-ərazi vahidi kimi çıxış etmişdir [3, s. 2282].

Sovet dövründə İranla münasibətlər əsasən təhlükəsizlik, sərhəd nəzarəti və ideoloji qarşıdurma müstəvisində formalaşmışdır. Xüsusilə İkinci Dünya müharibəsi illərində və sonrakı soyuq müharibə mərhələsində SSRİ–İran münasibətlərində müşahidə olunan gərginlik Azərbaycan ərazisinin strateji əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bu dövrdə İranla bağlı qəbul edilən bütün beynəlxalq-hüquqi qərarlar SSRİ-nin ali dövlət və xarici siyasət orqanları tərəfindən həyata keçirilmiş, Azərbaycanın bu proseslərdə iştirak imkanları son dərəcə məhdud olmuşdur [4, s. 3].

Bununla yanaşı, sovet dövründə Azərbaycan–İran münasibətləri əsasən mədəni və humanitar səviyyədə dolayı formada davam etmişdir. Ortaq tarixi-mədəni bağlar, etnik və dil yaxınlığı siyasi çərçivədə ifadə olunmasa da, sosial münasibətlər səviyyəsində müəyyən təsir imkanlarını qoruyub saxlamışdır. Lakin bu əlaqələr rəsmi beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlıq formasına keçə bilməmiş və dövlətlərarası mexanizmlərlə tənzimlənməmişdir [5, s. 141].

1991-ci ildə SSRİ-nin süqutu və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini yenidən bərpa etməsi ilə iki ölkə arasında münasibətlər tamamilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan beynəlxalq hüququn subyekti kimi İranla əlaqələri yenidən qurmağa başlamış, diplomatik münasibətlər təsis edilmiş və hüquqi əməkdaşlığın əsasları formalaşdırılmışdır. Bu mərhələdə imzalanan ikitərəfli müqavilələr qarşılıqlı suverenliyin tanınması, sərhədlərin toxunulmazlığı, daxili işlərə qarışmama və qarşılıqlı faydalılıq prinsiplərinə əsaslanmışdır [6, s. 329].

Eyni zamanda, Azərbaycanın post-müstəqillik dövründə Xəzər dənizinin statusu Azərbaycan-İran münasibətlərinin beynəlxalq hüquq aspektində mühüm rol oynamağa başlamışdır.

Cədvəl. Müstəqillikdən əvvəlki və sonrakı dövrlərdə Azərbaycan–İran beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığının müqayisəli təhlili

Müqayisə meyarları	Müstəqillikdən əvvəl (AXC və SSRİ dövrü)	Müstəqillikdən sonra (1991-ci ildən sonra)
Beynəlxalq hüquqi status	Azərbaycan beynəlxalq hüququn subyekti deyildi; AXC dövrü isə qısa və qeyri-sabit olmuşdur	Azərbaycan beynəlxalq hüququn tamhüquqlu subyektidir
Xarici siyasət səlahiyyəti	Xarici siyasət Moskva tərəfindən müəyyən edilirdi	Xarici siyasət müstəqil şəkildə formalaşdırılır
Diplomatik münasibətlər	Birbaşa diplomatik əlaqələr mövcud olmamışdır	Diplomatik münasibətlər qurulmuşdur, səfirliklər fəaliyyət göstərir
Müqavilə-hüquq bazası	SSRİ–İran sazişləri ilə dolayı şəkildə tənzimlənirdi	Onlarla ikitərəfli və çoxtərəfli beynəlxalq müqavilələr mövcuddur
Sərhəd məsələləri	İnzibati sərhəd xarakteri daşımışdır	Dövlət sərhədi kimi hüquqi əsaslarla tənzimlənir
Xəzər dənizinin hüquqi statusu	SSRİ–İran razılaşmaları əsasında	Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında 2018-ci il Konvensiyası və çoxtərəfli hüquqi mexanizmlər
Enerji və nəqliyyat əməkdaşlığı	Mərkəzləşdirilmiş planlaşdırma ilə məhdud idi	"Şimal–Cənub" dəhlizi, enerji mübadiləsi və tranzit sazişləri
Regional təhlükəsizlik	SSRİ-nin təhlükəsizlik doktrinasına tabe idi	Qarşılıqlı təhlükəsizlik və regional sabitlik prinsipləri
Humanitar və mədəni əlaqələr	Rəsmi hüquqi mexanizmlər mövcud deyildi	Müqavilələr əsasında mədəni və elmi əməkdaşlıq
Əməkdaşlığın xarakteri	Asılı və dolayı münasibətlər modeli	Suveren, bərabərhüquqlu və institusional əməkdaşlıq

Mənbə: Həsənov, Ə. (2012). *Azərbaycanın xarici siyasəti: müasir çağırışlar və perspektivlər*. Bakı: Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Strateji Araşdırmalar Mərkəzi.

Cədvəldə Azərbaycan–İran beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığının müstəqillikdən əvvəl və sonrakı mərhələləri əsas meyarlar üzrə müqayisəli şəkildə təqdim edilmişdir. Təhlil göstərir ki, müstəqillikdən əvvəl münasibətlər əsasən dolayı və mərkəzləşdirilmiş xarakter daşımış, Azərbaycanın beynəlxalq-hüquqi təşəbbüs imkanları ciddi şəkildə məhdud olmuşdur. Müstəqillikdən sonra isə Azərbaycan beynəlxalq hüququn subyekti kimi İranla əlaqələrini müstəqil şəkildə qurmuş, geniş müqavilə-hüquqi baza formalaşdırmış və əməkdaşlıq institusional xarakter almışdır Bu dəyişiklik ikitərəfli münasibətlərin mahiyyətcə yeni mərhələyə keçdiyini və suveren dövlətlərarası əməkdaşlıq modelinin formalaşdığını nümayiş etdirir.

Aparılan müqayisəli tarixi təhlil göstərir ki, Azərbaycan–İran beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığının məzmunu və institusional forması Azərbaycanın dövlətçilik statusu ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Müstəqillikdən əvvəlki mərhələdə, xüsusən sovet dövründə Azərbaycan beynəlxalq hüququn subyekti kimi çıxış etmədiyinə görə İranla münasibətlər birbaşa ikitərəfli hüquqi mexanizmlər üzərindən deyil, SSRİ-nin vahid xarici siyasət xətti çərçivəsində dolayı şəkildə tənzimlənmişdir. AXC dövrü isə qısa və mürəkkəb geosiyasi şəraitlə səciyyələndiyindən, İranla əlaqələr daha çox ilkin diplomatik təmaslar səviyyəsində qalmış, davamlı müqavilə-hüquq bazasının formalaşmasına imkan verməmişdir.

1991-ci ildən sonra Azərbaycan beynəlxalq hüququn subyekti kimi İranla münasibətlərini suverenlik və bərabərhüquqluluq prinsipləri əsasında qurmuş, ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərlə əməkdaşlığın hüquqi əsaslarını genişləndirmişdir. Sərhəd təhlükəsizliyi, tranzit və nəqliyyat əlaqələri, enerji mübadiləsi, humanitar sahədə əməkdaşlıq bu hüquqi münasibətlərin dayanıqlı istiqamətlərinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, Xəzər dənizinin hüquqi statusu, regional güc balansı, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, ideoloji-siyasi fərqliliklər və beynəlxalq sanksiya rejimi kimi faktorlar münasibətlərdə zaman-zaman gərginlik və məhdudiyyətlər yaradaraq əməkdaşlığın dinamikasının dəyişkən xarakter almasına səbəb olmuşdur [1, s. 6].

Beləliklə, müstəqillikdən əvvəl asılı və məhdud xarakter daşıyan münasibətlər modeli müstəqillikdən sonra institusional, müqaviləhüquq əsaslı və daha funksional və maraqlara əsaslanan əməkdaşlıq modeli ilə əvəzlənmişdir. Bu transformasiya həm Azərbaycanın milli maraqlarını beynəlxalq-hüquqi müstəvidə reallaşdırmaq imkanlarını artırmış, həm də Azərbaycan–İran münasibətlərini regional sabitlik və qarşılıqlı fayda prinsipləri əsasında inkişaf etdirilə bilən çoxşaxəli əməkdaşlıq mexanizmlərinin formalaşmasına şərait yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. Azərbaycan-İran diplomatik münasibətləri tarixi (2025). Prezidentin İşlər İdarəsi Kitabxanası sənədi. https://files.preslib.az/projects/azeriran/a1.pdf

2. Açıkyıldız, B. (2025). Iran’s Influence on Regional Processes During the Second Karabakhk War (2020) and Southern Azerbaijanis. Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 10 (Özel Sayı: Vakanüvis 10. Yıl Özel Sayısı (Special Issue for the Decennial of Vakanüvis)), 677-696

3. Samadova, H. (2024). The Evolution of the Conceptual Basis of Foreign Policy of the Republic of Azerbaijan. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 11 (4), 2282-2294. https://doi.org/10.46868/atdd.2024.705

4. Guliyev, Tunjay. (2024). Historical Evolution and Recent Trends in Azerbaijan-Iran Relations. 10.13140/RG.2.2.15286.56643.

5. Alizada, Nazrin. “Iran and the South Caucasus: The 44- Day Karabakh War in the Changing Geopolitical Equation”, Review of Armenian Studies, Issue 50 (2024): 141-162

6. Şıhaliyev, Emin. “IRAN’S ARMENIA AND AZERBAIJAN POLICY: GEOPOLITICAL REALITIES AND COMPARATIVE ANALYSIS”. Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Ekim (Ekim 2023), 329-40. https://doi.org/10.53718/gttad.1265068.

Бахшиева Хумай Акиф гызы,
магистрант кафедры международного общего права
Бакинского государственного университета

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВОВОГО СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И ИРАНОМ ДО И ПОСЛЕ ОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ

РЕЗЮМЕ

Сравнительный исторический анализ азербайджано-иранского международно-правового сотрудничества до и после обретения независимости показывает, что сущность отношений между двумя странами претерпела радикальную трансформацию в связи с изменением политического статуса. В советский период, поскольку Азербайджан не являлся самостоятельным субъектом международного права, отношения с Ираном не носили прямого характера, а формировались в рамках межгосударственных отношений между СССР и Ираном, при этом между-

народно-правовое сотрудничество подчинялось централизованной советской внешней политике. После восстановления государственной независимости Азербайджана в 1991 году страна начала самостоятельно выстраивать отношения с Ираном как полноправный субъект международного права, азербайджано-иранское сотрудничество развивалось в форме равноправных межгосударственных отношений, были установлены дипломатические связи, подписаны двусторонние и многосторонние международные соглашения.

Bakhshiyeva Humay Akif,
Master's student, Department of International
General Law, Baku State University

COMPARATIVE HISTORICAL ANALYSIS OF AZERBAIJAN-IRAN INTERNATIONAL LEGAL COOPERATION BEFORE AND AFTER INDEPENDENCE

SUMMARY

A comparative historical analysis of Azerbaijan-Iran international legal cooperation before and after independence shows that the essence of relations between the two countries has undergone a radical transformation with the change in political status. Since Azerbaijan was not an independent subject of international law during the Soviet period, relations with Iran were not direct, but were formed within the framework of USSR-Iran interstate relations, and legal cooperation was subordinated to centralized Soviet foreign policy. With the restoration of Azerbaijan's independence in 1991, the country began to independently establish relations with Iran as a full-fledged subject of international law, and Azerbaijani-Iranian cooperation developed in the form of equal interstate relations, diplomatic relations were established, and bilateral and multilateral international agreements were signed.

Redaksiyaya daxilolma tarixi: 29.01.2026
Təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi: 16.02.2026
Çapa qəbul olunma tarixi: 17.02.2026